

ПСИХОАНАЛИЗА НА ЛИТЕРАТУРНОТО ТВОРЧЕСТВО В БЪЛГАРИЯ: ИСТОРИЧЕСКИ РАКУРС

Стоил МАВРОДИЕВ

Югозападен университет „Неофит Рилски“, България

E-mail: stoil_m@swu.bg

PSYCHOANALYSIS OF BULGARIAN LITERATURE: A HISTORICAL PERSPECTIVE

Stoil MAVRODIEV

South-West University “Neofit Rilski”, Bulgaria

E-mail: stoil_m@swu.bg

ABSTRACT: The article is devoted to the development of the psychoanalytic movement in Bulgaria between the 1920s and the 1940s, when it reached its apogee. After this period, the communist regime came to power in Bulgaria and it banned all philosophical currents other than Marxist-Leninist philosophy. Psychoanalysis was also banned and it was declared to be a “bourgeois and unscientific doctrine”.

The meta-analysis of the work of the Bulgarian Freudians makes it possible to distinguish the following main problem areas in which they worked: philosophical and methodological issues of psychoanalysis; the topic of religion; the “reading” of socio-political and social phenomena; issues of education and training; psychopathology and abnormal personality development; and the application of psychoanalysis as a methodology of artistic creation.

This text examines the application of psychoanalysis as a methodology of artistic creation and its possibilities for analyzing the personality of the author and the literary works. It presents the interpretations of Bulgarian psychoanalytically oriented authors of the literary works of the poets Hristo Botev and Peyo Yavorov, as well as their reflections on some problems of art and aesthetics.

KEYWORDS: psychoanalysis in Bulgaria, psychoanalysis of artistic creativity, Lyubomir Rusev, Hristo Botev, Peyo Yavorov

Психологическата традиция в България започва в края на XIX и началото на XX в. с развитието на интроспективната психология. Началото на психоаналитичното движение е поставено от Иван Германович Кинкел през 1921 г., а периодът между 20-те и 40-те г. на XX в. е времето, в което движението се развива интензивно и това е неговият апогей. Психоанализата придобива широка популярност, българските психоаналитично ориентирани автори популяризират всеотдайно базисните идеи на Фройд и превеждат малка част от трудовете му, изнасят стотици лекции (беседи) в цялата страна. Трябва да се подчертае фактът, че нашите автори публикуват множество свои оригинални научни трудове с безспорни приноси, освен това пишат и по-популярни статии, книги и брошури (Стоев, 1969; 1972). След 1944 г. психоанализата, както и някои други направления в психологията и философията, са забранени от установилата се комунистическа власт. Едва след 1989 г. интересът към психоанализата се възвръща. Главните представители на фройдизма у нас до 40-те г. на XX век са Иван Германович Кинкел, Младен Николов, Буко Исаев, Любомир Русев, Атанас Илиев, Найдено Шейтанов. Въпреки интереса към психоанализата, в България не се създава системна психоаналитична практика, такава каквато има в Западна Европа. Психоаналитично ориентирани автори са сред основателите на Първото психологическо дружество в България през 1921 г. Основател на дружеството е психиатърът д-р Никола Кръстников. Дружеството заседава от 19.02.1921 г. всяка седмица по един път в неговия медицински кабинет. Членове на Психологическото дружество са д-р Никола Кръстников, проф. д-р Николай Попов, доц. (тогава) Иван Кинкел, д-р Младен Николов, д-р Спиридон Казанджиев, Михайл Димитров и Димитър Бочев. Метаанализът на творчеството на българските фройдисти позволява да се обособят следните основни проблемни области, по които са писали: философски и методологически въпроси на психоанализата; темата за религията; „прочит“ на обществено-политически и социални явления; въпроси на възпитанието и обучението; психопатологията и абнормното развитие на личността; прилагането на психоанализата като методология на художественото творчество.

Целта на настоящата статия е да се представят възгледите на българските фройдисти относно психоанализата на художественото творчество и психоаналитичното тълкуване на

литературни произведения на поетите Хр. Ботев и П. Яворов. Методология на изследването: използваме методологията на историко-психологичното изследване, включваща описание и научно-критичен анализ на творчеството на български психоаналитици; прилагаме и сравнителен метод. Психоанализата на литературно творчество на български поети е водеща тема в трудовете на Любомир Русев. Основните произведения, посветени на тази проблематика, са: „Аутизъм в лириката на Яворов“ (1934), „Поезията на Яворов в психологична светлина“, „Психоанализа на Ботевото творчество“ и „Художествената литература и психоанализата“ (1934). Философът Атанас Илиев изследва естетични въпроси на художественото творчество от психоаналитична позиция.

Психоанализата като методология на художественото творчество

Изкуството, в частност литературата, е една от областите извън терапията и психопатологията, в която психоанализата намира приложение и се използва като методология, чрез която се анализират художествените произведения и личността на автора. Фройд и неговите последователи доказват, че дълбинната психология е в състояние да проникне зад границите на творческия процес и да разкрие тенденции, намиращи се под повърхността му. Психоанализата разкрива вътрешния свят на твореца, несъзнаваните преживявания, проекции, идентификации, влечения и отношения, влизащи в ролята на мотиви за творческа дейност и себеизразяване. Персонажите, образите, героите, художествената творба като цяло, са носители на експресия и енергиен заряд, наречен *катексис*.

„Произведенията на изкуството се раждат от въображението на автора, от фантазиите му; според теорията на психоанализата (т.нар. метапсихология) съзнаваните фантазии са само повърхностни прояви на други, тънещи в дълбините на несъзнавания психичен живот“ (Атанасов, 2017, с. 7).

Но същото важи и за тези, които възприемат изкуството. При възприемането на художественото произведение се срещат творецът със зрителя, слушателя или читателя. Както вече споменахме, творецът влага несъзнателните си проекции в персонажите и образите, които изгражда. Тази среща се оказва много специална за самия възприемащ, тъй като произведението провокира и „отключва“ подобни несъзнателни преживявания и у него.

В студията „Художествената литература и психоанализата“ Любомир Русев разглежда фундаменталните и методологически въпроси на психоанализата, приложими към художествените произведения: „Днес психоанализата запълва една стара празнота – обяснение на онези прояви в човешкото поведение, които са плод на инстинктивния и афективния живот“ (Русев, 1934а). Целта, поставена в студията, е да бъдат показани възможностите на психоанализата в интерпретацията на художественото произведение като една строга система на изследване. За Л. Русев няма съмнение, че психоанализата е „точна психологическа метода“, зад която стоят практически резултати и доказателства, изведени от клиничния опит на Фройд, който открива метода за изследване на несъзнаваната психика и формулира законите на несъзнаваното (Русев, 1934а, с. 9а). Изхождайки от постулатите на психоаналитичната теория за незадоволяване на влеченията и тяхната роля за културното развитие, авторът приема тезата на Фройд, че задоволяването на нагоните се сблъсква с принципа на реалността, което може да доведе до тяхното потискане или сублимиране. Художественото творчество, пише Русев, в голямата си част отразява борбата между реалността и влеченията. Тази борба може да бъде доловена в експресията, с която е натоварен художественият образ. Българският психоаналитик сравнява процеса на художественото творчество с „някакво блънуване“. Именно поради тази причина психоанализата на дадено произведение е и психоанализа на неговия автор; двете са неотменно свързани. В тази връзка Л. Русев приема тезата на Фр. Хеббел, че „съзнанието не взема никакво участие във всичко велико и красиво, което изхожда от човека... Съзнанието не е продуктивно, то не създава, то осветлява... и тъкмо защото художникът постъпва несъзнавано, той не знае кога ще му дойде идеята“ (Русев, 1934, с. 12а). Асоциативният поток от мисли, чувства, идеи, спомени извира от несъзнаваното и той си проправя път в действията и дейността, в т.ч. в художествената дейност и резултатите от нея. В същото време трябва да подчертаем, че освен ортодоксалната психоанализа на Фройд, аналитичната психология на К. Юнг също може да бъде методология на художественото творчество, въпреки че Л. Русев и другите автори от този период у нас не я прилагат. Юнгианската методология за архетипните образи позволява да

се отиде отвъд личното несъзнавано и да се слезе до дълбините на колективното несъзнавано, което води началото си от нашите предци. Потискането на либидоносни представи като тези за майката, родината, любовта и др. се отразява често в афектите, които се разкриват в лириката. Основните психомеханизми, които имат значение за изграждането на едиповия комплекс, според Л. Русев са проекцията, идентификацията и фиксацията. Авторът има подчертан интерес към идентифицирането и анализирането на едиповия комплекс в художествените произведения и привежда редица примери от световната и българската литература. Интересен е анализът на образа на Хамлет в едноименното произведение на Уилям Шекспир. Освен в „Хамлет“ едипов комплекс има и в „Дон Карлос“.

Психоанализа на Ботевото творчество

В статията „Психоанализа на Ботевото творчество“ Любомир Русев пише: „Душата на Ботев, разкрита в творчеството му, се характеризира с постоянни вулканични изригвания на афектно-импулсивна лава. Измъчват я „зловна памет“ и „думи отровни“. „Себе си, брате, губя, тия глупци като мразя“... „Ботев схваща някакво разлагане и огрубяване на душевния си свят, което изразява: „Душата ми в огън тлее“. „Погледът мрачен, умът не види добро ли, зло ли насреща иде“. „В гърди ни любов, ни капка вяра“ В двадесетте стихотворения, които са предмет на настоящето изследване, има толкова афективни избухвания, колкото реда са написани ...“ (Русев, 1933, с. 223).

Психоаналитикът се пита: Не се ли прави грешка, като се бърка в душата на един народен герой, чиято личност е издигната до култ? Известна личност, пише той, се издига в култ само когато масата не може да намери в себе си и в своето време духовни ценности, поради което трябва да ги търси в една някога съществувала личност, да се отъждестви с нея и да се почувства силна. Все пак той дръзва и е единственият, който прави психоаналитичен портрет на поета: „Христо Ботев е импулсивна натура, с разтворени обятия към света, затова е изразил всичко, което е преживял. (...) Творил е доста млад и не е имал възможност да отлее в застинали идеи своите бурни преживявания, нито да асимилира разнообразните външни влияния...“ (Русев, 1933, с. 224). Мислите на нашия психолог навеждат на идеята, че Ботев не е могъл, поради краткото време и интензивността на преживяванията си, да интегрира и консолидира опита си, което е свързано с идентичността. Л. Русев продължава психоанализа на Х. Ботев така: „сам се е добрал (случайно) до известни хрумвания относно своите душевни мъки, които е изказал със същите термини и по същия начин, по който ги срещаме в психоанализата. ... Ботев е ругал и се е изповядвал, т.е. стремил се е да отреагира своите афекти“ (Русев, 1933, с. 224).

Има ли едипов комплекс в Ботевото творчество? На този въпрос Л. Русев отговаря положително: „да, има и то много ясно и открито изразен. Неговото съществуване се забелязва най-релефно в елегията „Майце си“ (Русев, 1933, с. 226). Ботев е силно привързан към своята майка, „тя живее в съзнанието му с чистото сияние на икона“.

„Ботевата психична енергия – либидото му, е отправено към майката, която е забранен обект; това либидо трябва да се унищожи. А то е самият Ботев като морално същество; от тук – той трябва да се самоунищожи. Любовта се превръща в смърт“ (Русев, 1933, с. 228). Друга характеристика на Ботевото творчество е амбивалентността на чувствата. В стихотворението „Майце си“ се промъква и чувство на вина, породено от факта, че когато личността осъзнае едипово влечение, Свръх-азът се намесва. В същото стихотворение поетът революционер осъзнава омразата спрямо бащата, братята и сестра си. „Всички изразени в „Майце си“ влечения и чувства нахлуват в съзнанието явно, като довеждат психиката до садистична регресия, предизвикващи амбивалентни влечения към смъртта“ (Русев, 1933, с. 229). Според психоаналитика едиповият комплекс у Ботев има различни варианти. В стихотворението „На прощаване“ има „триъгълна ситуация“, т. е. три образа (персонажи) и отношенията между тях потенцират либидото в едиповия комплекс. Дори в отношенията към братята на героя се забелязва, че той е в ролята на бащината фигура – наставлява ги.

Твърде интересен е и прочитът на баладата „Хаджи Димитър“. В нея влечението към смъртта е вече осъществено, тъй като героят има трагична съдба. Русев разкрива няколко картини под знака на нарцисизма – цялата природа с митичните същества и зверовете в нея му съчувстват. Анализират се символи като самодивите: „Явно е, че зад образа на самодивите стои майката, която трябва да изпълни последния завет“. Майчиният образ се явява в различни

символи: омъжена жена, природа, родина, гора, самодива. Несъзнаван еквивалент на бащиния образ са потисниците. В същото време Ботев стига до пълен анимизъм, констатира авторът, което позволява да не се проявяват задръжки. Едиповият комплекс се открива и в стихотворенията „Хайдут“, „Пристанала“, „Обесването на Васил Левски“, „Ней“. В „Ней“ героят е съперник спрямо мъжа на една жена. Единственият мотив на героя е, че мъжът е стар. В „Обесването на Васил Левски“ родината замества майката.

Л. Русев установява друг вариант на едиповия комплекс в стихотворението „До моето първо либе“. Тук е налице „разрушителна регресия“ (Русев, 1933, с. 235). „В тази погребална песен на любовта поетът рисува със силата на чародеец, картини на разрушението. Разрушение, което разрушава и самия него“ (Русев, 1933, с. 235). Частично изразен едипов комплекс, само по отношение на съперничеството спрямо майката, се установява в стихотворенията „Делба“ и „Към брата си“. Отношението на Ботев към народа е амбивалентно, народът е тъждествен на брата, и в образа на народа несъзнавано се проектира чувства.

Изводът, който се прави, е, че Ботевите елегии и поеми представят, явно или символно, семейни трагедии с няколко главни лица: майката, самият поет, бащата и братята. Чувствата на поета към майката и на майката към поета са изключително и само положителни, докато чувствата към другите основни образи са отрицателни и амбивалентни, което дава основание още веднъж да се направи заключение за наличието на едипов комплекс. Срещу потисниците, които са несъзнателен образ на бащата, е насочена борбата в стихотворенията, в същото време се утвърждават абсолютни ценности. „Чрез борбата Ботев получава вътрешно освобождение (отреагиране) на своите комплекси и едновременно възвишава стремежите си в обществено-ценна дейност (сублимация). Така той добива социално значение. Ала освобождението му не е достатъчно и той регресира към разрушаващи влечения ... всичко, което води към смъртта е прегърнато от поета. Революция, национална борба, бунт – бяха само нейният ковчег. И той легна в него ...“ (Русев, 1933, с. 239).

Психоанализа на творчеството на П. Яворов

Статията „Аутизъм в лириката на Яворов“ на Л. Русев е публикувана в сп. „Философски преглед“, кн. 5, 1934 г. Яворов е поетът на виденията и страданията, и като такъв остава неразбран. „Искри на страдание обгарят всички прояви на неговия организъм, дух и светоглед: той е сляп и глух от страдание, и сърцето му е изстинало за слънцето“ (Русев, 1934b, с. 345). Това заключение се основава и на тезата на Младен Николов, че Яворов изпитва „странно удоволствие“ да преобразява духовните рани в телесни огнища на мъчение“ (Русев, 1934b, с. 345). Людмил Стоянов пък ще заключи, че Яворов „намира странна, почти физиологична наслада да разравя раните на душата си“. Оттук е изводът, че страданието обхваща изцяло душата на поета, което го подтиква към мрачни размисли. Той не е далеч от престъплението и именно то се явява компенсация на личното му страдание. Любомир Русев открива „престъпни влечения“ в личността на поета и за да бъдат укротени, той вика образа на майката: „Душата ми е озлобена и жестока; майко, бди над своя паднал син: днес злото и порока дишат в моите гърди“ („Молитва“) (Русев, 1934b, с. 347). Натрапчива е мисълта, че „орисия зла е отредила той да сее само злоба“ и нейното отхвърляне означава смърт за поета. Желанието за забравя, за смърт, за сън е непреодолимо. Но основният мотив в Яворовата поезия е страданието (Русев, 1934b, с. 347). Това страдание е немотивирано, на него е подчинено и възприятието на света от поета. Затова възприятието е определено като „мрачно възприятие“. Основното настроение е мъката и тя е първопричината за представите.

Важни за анализа на творчеството на Яворов се явяват сетивните възприятия – „динамично-осезателни и акустично-сетивни“ (Русев, 1934b, с. 347). Това се открива в стихотворения като „Маска“, „Калиопа“ и др. Тези акустични възприятия прерастат в „звукотворни“ образи и в хармонично съчетание на звуци в думи (Русев, 1934b, с. 348). Очевидно това е позволило на Яворов да пресъздава изключително живо, или, както бихме се изразили днес – холограмно, природни картини: те сякаш оживяват, не са статични описания, а са динамични и променящи се. Психоаналитикът пише: „За Яворов съществува оптично възприятие, което има реално-естетически смисъл в много негови стихотворения и на което е посветена една от най-хубавите творби на поета – „Две хубави очи“. Освен страданието, другото настроение, присъщо на поета е самотата и затварянето в себе си.

Светът на поезията на Яворов е свят, обърнат навътре към себе си. Това е свят, чрез който той се вглежда в своята душа. Именно душата, а не сетивното е източникът на познание. Този насочен към себе си взор не допуска щастието, слънцето, светлината отвън. Те са ненужни и биха дали измамен образ пред това, което е същностното, невидимото. За Русев той е „самотен злочестник“: „В стихотворението „Чудак“ сполучливо описва картината на самотника и отношението на другите към него. Той е запътен на някъде ... избягва всякаква хорска среща, той не обича света“ (Русев, 1934b, с. 349). Откъсването на поета от действителността, съзирането на чудака, в чийто поглед открива себе си, дава основание да се заяви: „строежът на самосъзнанието, разкрито в лириката на Яворов, може да се изрази с думите страдаща самотност“ (Русев, 1934b, с. 350).

Личността на Яворов очевидно е изпълнена с вътрешна борба и конфликти, както пише Русев: „Не без вътрешна борба се извършва това отдръпване на поета в себе си и заживяване с кошмарите на своята нощ. Нормалните психични функции у него усилено поддържат мост с обективната действителност. Жив е устремът към нравствена ценност – огнище на жизнен пламък за психична цялота и смисленост“ (Русев, 1934b, с. 352).

Всички изброени по-горе личностни особености се обединяват под общото название „аутизъм“. Л. Русев уточнява, че аутизмът може да бъде както в нормални граници, така и отвъд нормата, и той използва това понятие, за да подчертае постепенното отдръпване на поета от света, което се случва поэтапно през втората половина от живота му. Въпреки че творчеството на Яворов се разделя условно на два периода, в първия от които преобладават социалните мотиви, а във втория – личните, то и в първия социалните мотиви изглеждат някак лични, те са като изповеди. Стихотворенията, в които според Русев е най-силно изразен аутизмът, са „Към върха“, „Дни в нощта“, „Демон“, „Две души“ и др. Аутизмът в тях е предизвикан от „редица незадоволени влечения към обекти, изразени в афективно-комплексните творби от „първия период“. В аутистичните обектът вече е изчезнал или се е слял със съществуването на поетовата личност“ (Русев, 1934b, с. 361). Така например в стихотворението „Две души“ Яворов е представил (описал) „трагизма на своето раздвоение при будно състояние“ (Русев, 1934b, с. 363). Аутистична фантазия се открива и в стихотворенията „Призраци“ и „Аз сам не съм“. Те са плод на „застинала мисъл и раздвоение и аутистична фантазия“. Но безспорният връх на аутизма в Яворовото творчество е стихотворението „Песен на човека“. В него се скъсват връзките с живота, в него са съчетани безумното величие, бездната на душата (Русев, 1934b, с. 365). От стихотворението лъха чувство на самота – поетът се идентифицира с пустиня. Време-пространствените отношения са размити, изчезват. Изводът е, че това свидетелства за разпадане на личността. Но поетът не е шизофреник: „Яворов бива обливан от вълната на тези процеси само в известни моменти и, като ги облича в художествена форма, се освобождава от тях“ (Русев, 1934b, с. 365). Палитрата, т. е. речникът, който използва революционерът, също са интерпретирани от автора на статията. Речникът е определен като „аутистично-фантастичен“. Присъщо за поета е и живото въображение. В заключение на своята статия Л. Русев пише: „Аутизмът задоволи желанието на поета за божествено могъщество... Аутизмът бе демон, но и ангел, най-жесток мъчител, но и най-щедър приятел. И, ако Яворов преживя най-велико блаженство, каквото някой земен е изпитвал, преживя го чрез аутизма“ (Русев, 1934b, с. 366).

Един по-обобщен поглед върху поезията на Яворов дава книгата на Любомир Русев „Поезията на Яворов в психологична светлина“, публикувана през 1939 г. в София. Целта на изследването е да осветли какво е довело поета до представянето на белия лист на такива ярки образи и символи, какво е инспирирало тези чувства, емоции и преживявания. Поезията на Яворов е определена като „стихийна и омайваща“. Тезата е, че зад поетичното творчество стоят дълбинни процеси и личностни особености, които карат поета в символична форма да излага своите блянове, копнежи, фрустрации. Основна характеристика на творчеството на поета Яворов е страданието. Според Л. Русев у Яворов се пробужда още едно силно чувство – непреодолимото желание за забрава, за сън, за смърт. Яворов е един „самотен нещастник“, пише Русев. В стихотворението „Чудак“ поетът революционер описва образа на самотник и отношението си към него. В образа на този самотник е проецирал сам себе си.

Отдръпването от обществото е същностна черта на големия Яворов, но в същото време обществото не търпи пренебрежение: самото то на свой ред отхвърля и презира осмелилите се

да го пренебрегнат. Всъщност това, от което спасява душата си поетът, са моралът и нравите на обществото. Трябва да отбележим и това, че отдръпването от обществото изисква сила, смелост, каквито, очевидно, Яворов притежава. Но тази сила е съчетана едновременно с болезнена чувствителност и ранимост, с изострена сензитивност. Този гордиев възел иска разрешение. Съдбата на поета сякаш е предопределена: да разруши и да се себепоразруши. Но преди да се разруши, тази душа (на поета) дава себе си на другите, точно на тези, от които се стреми да се самоизолира, което е своеобразно жертвоприношение. Вероятно това е давало смисъл на поета, поддържало е пламъка в душата му. Вътрешният му свят е изпълнен с тъмни сенки, както ги определя Русев. Социалните мотиви постепенно са изместени, погледът се фиксира в себе си.

Душевната регресия е вторият пункт в анализа на Любомир Русев на творчеството, респективно личността на Яворов. „Страдаща самотност“ са думите, които могат да опишат поета. Процесът на откъсване от действителността води до тази регресия, но това движение не спира до тук, а стига до смъртта. Третата глобална черта в поезията на Яворов е аутизмът. Аутистичното мислене е компенсаторно, в смисъл, че „то отразява осъществяването на влеченията и стремежите, отстранява мислено препятствията, превръща невъзможното във възможно и желано“ (Русев, 1939, с. 18). Релевантни са само асоциациите, които съответстват на желанията. Авторът отбелязва, че често надмощие при аутизма получават сексуалните влечения и тези, които не могат да се отреагират. Аутизмът може да се разглежда като нормално и ненормално явление. Самото аутистично мислене е характерно за децата и поетите. Фантазията е близък по някои особености на аутистичното мислене. Но понякога аутистичното мислене „заключва в себе си своите противоречия“ (Русев, 1939, с. 21), в т. ч. амбивалентността. Русев отбелязва, че „първичната цел на аутистичното мислене е да създаде удоволствие по един ирационален начин и в един нов свят, защото действителните възможности за удоволствие са изчезнали“, така се формира една своеобразна вътрешна „обективност“, но в същото време психиката загубва своята обективност и именно тук се промъкват халюцинации, страхове, ужаси, депресии. Получава се раздвоение на личността. Аутизмът е „регресивен процес“, това мислене не е и примитивно, тъй като първоначално психичните функции са реални, т.е. личността има връзка с околния свят, социални контакти и пр., но поради тяхната слабост (а може би и чувствителност на субекта) те се обръщат навътре, т.е. изместват се от аутизма (Русев, 1939, с. 21).

Постулира се, че „аутизмът може да бъде не само болезнено явление, но и той от своя страна може да създаде душевно разстройство, тъй като представя желанията задоволени, което довежда личността до конфликт с нейните нужди, затова аутизмът развива талант към трагичното“ (Русев, 1939, с. 22). Но аутизмът невинаги е вреден, пише авторът, това е видно в изкуството, особено в аутистичните художествени произведения. Изкуството, което си служи с образи от околния свят, крие по-малко аутистични елементи, отколкото т.нар. чисто изкуство, което има за предмет ценностите на нашия духовен мир. Аутизмът в изкуството освен това съдейства за отреагиране на кумулираната афективна енергия, по този начин афектите се редуцират. Както беше отбелязано по-горе, за нашия психолог и психоаналитик връх на аутизма у Яворов е стихотворението „Песен на човека“. То е скъсване на връзките с реалността и живота, при което има разрушаване на времевите граници. В стихотворението отеква „образът на преследването, душевната безпътица и ужаса от гробно млъкнали бездни – бездните на душата в заключена тъмница“ (Русев, 1939, с. 31). Последната строфа на стихотворението, според нашия анализатор, символизира самотата на поета, потъване в извънсетивния свят. Заличават се отношенията за време и пространство, дезориентацията води до разпадане на личността. Съзнанието се обръща към себе си.

Атанас Илиев за художественото творчество

В статията „Автор и творба“ (1940) Атанас Илиев поставя фундаменталния проблем – дали творецът проектира част от себе си в собственото произведение? На въпроса дали трябва да познавате автора, за да разберете неговото изкуство, някои философи дават отрицателен отговор, тъй като това може да попречи да се възприеме творбата. Атанас Илиев коментира идеята, че изкуството отразява „автономна естетическа личност“, различна от действителната личност на твореца, и доколкото това е възможно. „Не е лесно да се откъснеш от биографичната

си личност и нейните практически отношения към света, за да се роди в душата ни една нова – „естетическа личност“ (Илиев, 1940, с. 445).

Психоанализата като методология е използвана успешно от Атанас Илиев в статията „Антей и Жана Д'Арк като жизнени символи“ (1933). Чрез съпоставителен анализ са очертани приликите и разликите между противоположните образи на Антей и Жана Д'Арк. Ако единият според Илиев черпи сили от Земята, при Жана Д'Арк е обратното – Земята взима от нейните сили. Обяснението е, че човекът от античната култура (представата за него) се различава от човека от Запада. Имам се предвид светогледа, културното развитие, символиката и изкуството. Ако античният човек е цялостна личност, по-хармоничен, то човекът на западната цивилизация не е. Западният човек изпада в душевно раздвоение, заглушава влеченията под силата на нормите. Подчертано, приносът на Фройд за изясняване на психиката на съвременния човек е категорична. Именно конфликтът между несъзнаваното и социалните норми и невъзможността да се действа в съответствие на принципа на удоволствието, постулиран от Фройд, водят до душевни разстройства (психоневрози).

Човекът от западната цивилизация от епохата на Възраждането прави опити да се върне към Антей, но това по-скоро беше отреагиране на потискани копнежи.

Друг психоаналитично изследван образ от Атанас Илиев е този на Дон Жуан. На него е посветена статията „Разноликата душа на Дон Жуан“ (1936). Какъв е в действителност Дон Жуан? Прелюбодеец, неспособен на дълбоки чувства? Повърхностен тип? А може би зад това се крие нещо друго?

В несъзнаваната част на душата на Дон Жуан съществува копнеж по известна жена, на която иска да бъде верен и тъкмо поради тази причина се разочарова от всяка срещната. „Любовта към разнообразие бе изтълкувана като последица от сподавена любов към еднообразие, неверността – като израз на прекалена вярност“ (Илиев, 1936, 89). Последователите на Фройд, според Ат. Илиев, са открили образа на идеалната жена, по която копнее (не само) Дон Жуан – това е образът на майката или на сестрата. Потиснатата любов е предпоставка за различни поведения – неврози, донжуанство и др. При някои изключения (образи) дълбоката основа за подобно поведение е недостъпността на любимата и героят компенсаторно се свързва с други жени, това авторът обяснява с теорията на А. Адлер за стремежа към свръхкомпенсация. Постоянството на образа, от психоаналитична перспектива, стимулира жаждата за победа в любовта (Илиев, 1936, 91).

Общото между различните типове – Дон Жуан, Казанова и други, е, че са устремени и живеят в света на бляновете, блян по една жена. Въпреки че са поставени и потопени в действителността, в същото време някак си остават извън нея.

В статията „Пол и литература“ (1935) Атанас Илиев разглежда развоя на човека в културно-исторически аспект. Психоаналитичното разбиране за сублимацията на либидото и на пола позволява да се очертае сложността на феномена, който определя всички душевни функции и прояви на човека. „Сублимирането на пола“ като идея се обяснява с влиянието на религиозните и моралните норми, които ограничават половото влечение. Разбира се, ограниченията са различни за различните култури и общества. Илиев намира, че за всички етапи на културното развитие на човечеството е характерен стремежът към ограничаване на половото влечение. Културният развой е съпътстван от сублимиране на незадоволеното полово влечение и канализирането му в духовния живот. С нарастването на духовните нужди възниква друг принцип на половия подбор – любовта и стремежът да се проникне в чуждата душа, в която са отразени съответни духовни ценности.

Авторът намира противоречие между половия морал, налаган от социалните условия, и любовта, която стимулира културното творчество, което от своя страна усложнява отношението между двата пола (Илиев, 1935, с. 355).

Ат. Илиев изследва въпроса за красивото, грозното и ужасното. Плод на този анализ е книгата „Естетика и грозота. Отвратителното и ужасното в изкуството и живота“ (1928).

Теориите на Шопенхауер, Христиансен и др. позволяват да се отговори на въпроса защо творците се обръщат към грозното и отвратителното и го пресъздават в своите произведения. Психоанализата, почивайки върху идеята за потиснатите, но не изкоренени влечения, според Илиев, би могла да даде едно от обясненията на повдигнатия въпрос. Безсъзнателните влечения

упражняват натиск върху съзнателния живот на индивида. В психоаналитичната техника безсъзнателните влечения влизат в контакт със съзнателната воля и така тя ги подчинява на своите цели, асимилира ги. Подобен асимилационен процес става и в душата на художника, който изразява отвратителното и ужасното в процеса на художественото творчество (Илиев, 1928, с. 41). Отвратителното и ужасното в този случай се явяват съзнателен израз на потиснати влечения, които биха създали невроза у художника, ако не би ги изобразил. Така художникът на практика следва интуитивно лечебния метод на Фройд. Затова художествените образи и произведения са проекция на несъзнаваното. Затова има разминаване между личността и живота на твореца, и художествените образи. Другият въпрос, който поставя авторът, е за естетическата наслада в този случай. Тя произтича от изживяването на влечения, които нямат място в живота на съвременния културен човек. Възприемането на художественото произведение от всеки отделен индивид зависи от личностните му особености, а така също и от обществения морал, нагласи и др.

Какво е естеството на изкуството? Дали е произлязло от играта, както предполага една от теориите по онова време, или е начин за емоционално изразяване? Това са въпроси, които А. Илиев изследва в книгата си „Проблемите на изкуството (от естетичните изследвания към психоаналитичната теория“ от 1926 г.

Разглеждайки въпроса от психоаналитична перспектива, авторът интерпретира спецификата на играта през теоретичните възгледи на Фройд, но отбелязва, че идеята за играта не може да обясни достатъчно добре въпросите на изкуството. Изразяването на потиснатите афекти (отреагирането) е част от терапевтичния психоаналитичен процес, но очевидно, че Илиев приема това като обяснение за художественото творчество. Но дали изразяването има отношение към играта и към изкуството? Изкуството според него е средство за вдълбочаване в собствената ни индивидуалност, то е и средство за непосредствено познание.

Статиите на Ат. Илиев „Психоанализа, пансексуализъм и изкуство“ и „Психоанализата и проблемите на съвременната естетика; критика на психоанализата и психоаналитичната естетика“ от 1926 г. са посветени на сложното отношение между пансексуализма в психоаналитичната теория и изкуството. В тях авторът съпоставя психологията по това време (идеите на Вунд и др.) с психоаналитичното учение; разглежда теорията на Анри Бергсон. А също динамичната и статична теории в психологията, дихотомията съзнание – несъзнавано, както и някои принципи на психологията. Психоанализата е близка до биологизаторските теории, съществен елемент от психоаналитичната теория е въпросът за сексуалните влечения. Фройд има пансексуално схващане за безсъзнателните душевни явления и Илиев прави критика на пансексуализма, в частност на теорията на потискането.

В статията „Психология и психоанализ на художественото творчество (1926) Илиев изследва потиснатите влечения в „безсъзнателния фактор“ при художественото творчество. Като изразява потиснатите си влечения, художникът ги приближава до съзнателният си живот и заедно с това се освобождава от тях. В известен смисъл художественото творчество е „самолечение“, отбелязва философът. Но изкуството може да изразява не само влечения, които са по-ниски, но и по-високи – също безсъзнателни. Това са двата полюса, между които протича съзнателният живот на личността.

Изкуството е сложно, често то е в контраст с личността на твореца, с неговите чувства. Но това са мними противоречия, установени от Конрад Ланге (по Илиев), и разсеяни от теорията на Адлер. Изкуството невинаги е негатив на живота, обобщава разглежданият автор, и наред с потиснатите чувства и влечения откриваме душевни прояви, които съвпадат с насоките на живота и няма защо да бъдат потискани. В част от художествените произведения се изразяват емоции, които са в съзнателните преживявания на твореца. Анализира се и възприемането на творбата, и различното въздействие, което може да окаже на различните хора. В същото време се отбелязва, че заслугата на психоаналитичната естетика е, че откри източниците на негативното изкуство, и те са в потиснатите влечения на твореца. Но е възможно много от художествените произведения да произлизат от преките, непосредствени преживявания на твореца. Заслугата на психоанализата тук е безспорна.

Обобщение и изводи

Контекстуална рамка на генезиса на психоанализата в България: Към началото на 20-те г. на XX в., когато се поставя началото на психоаналитичното движение, основните направления в българската психология са *емпирично-интроспективното*, развивано от учениците на В. Вунд – Никола Алексиев, д-р Кръстьо Кръстев и др., *ремкеанството*, с основен представител Димитър Михалчев и *материалистическото*, свързано с философите марксисти. Развитието и разпространението на фройдизма у нас са свързани с естественото и закономерно проникване на нови философски идеи и с културния подем в обществото. Много скоро след своята поява психоанализата придобива широка популярност и постепенно изпреварва емпирико-интроспективната психология, която към този момент вече има завоювани позиции.

Фройдизмът, като никоя друга парадигма в българската психология, привлича както привърженици в лицето на интелигенцията, така и много критици, сред които се откроява философът Михаил Димитров. На страниците на сп. „Философски преглед“ и други издания се разгарят полемики между Михаил Димитров – от една страна, и Иван Кинкел и Любомир Русев, от друга. Критиците на психоанализата оспорват претенциите ѝ да осветли човешката природа по нов начин и да се превърне в метапсихология и универсална методология.

Творчеството на българските психоаналитици не е посветено само на универсални за психоанализата проблеми, но има национален оттенък и отразява теми и въпроси, свързани с фолклора, религията и литературното творчество. И. Кинкел и Л. Русев утвърждават, че психоанализата е метапсихология, която е способна да обясни всеобщите и най-фундаментални принципи на функционирането на човека – неговата мотивация, волята и творческа дейност. Тази парадигма позволява да се обяснят по нов начин социалното функциониране, в т. ч. феномени като религията, войните, революциите и др.

Естетиката, изкуството, в частност литературата, е една от областите извън терапията и психопатологията, в която психоанализата намира приложение и се използва като методология, чрез която се анализират художествени произведения и личността на самия творец. Една от основните теми в творчеството на българските фройдисти между двете световни войни е психоанализа на изкуството, в частност на литературното творчество. Прилагайки психоаналитичната теория, Любомир Русев прави оригинален, цялостен анализ на творчеството на двама велики български поети – Христо Ботев и Пейо Яворов, както и анализ на някои стихотворения на Иван Вазов, Пенчо Славейков, Димчо Дебелянов. Л. Русев приема, че художественото творчество в голямата си част отразява противоречието между реалността и влеченията, последствията от изтласкването им в несъзнаваното. Българската литературна критика от този период анализира творбите на националните ни поети и писатели, като се интересува от начина на изграждане на образи и сюжети, от художествените похвати и изразни средства, от символните образи; акцентира се върху посланията и влиянието на творбите върху обществото. Правят се литературни портрети на творци като Ив. Вазов, Петко Славейков, Хр. Ботев и др. На фона на тогавашната естетика и течения в изкуството за първи път у нас, прилагайки психоаналитичната теория, Любомир Русев се интересува не от това, което е на „повърхността“ в художественото произведение, а от дълбинните процеси както в литературните образи и сюжети, така също и от несъзнаваните аспекти в личността на националните ни поети и писатели. Л. Русев съумява да разкрие вътрешния свят на Ботев и Яворов, несъзнаваните им преживявания, проекции, идентификации, влечения и отношения, влизащи в ролята на мотиви за творческа дейност и себеизразяване. Движещи сили в душевния живот на авторите са неразрешени комплекси, конфликти и нагони, които се проецират в литературните образи. Тъй като моралът, религията, етичните норми са основни потискащи сили, художествената литература изразява и отразява афектите, свързани с потиснати либидонозни представи като представата за майката, родината и др. В тази връзка Л. Русев открива наличието на едипов комплекс както в европейската лирика и проза, така и в художествени произведения на наши автори. Под знака на едиповия комплекс е творчеството на Христо Ботев. Душата му се характеризира с постоянни вулканични изригвания на афектно-импулсивна лава. Едиповият комплекс у Ботев има различни варианти. Нарцисизмът също не е чужд на нашите поети. Изтласканите и незадоволени желаниа се задоволяват в символна форма не само чрез сънищата, фантазиите, въображението, бляновете, мечтите, но и в творческия процес. В такъв случай може да се твърди, че в художествения образ авторът не само проецира

своите несъзнавани стремежи и мотиви, но ги задоволява; изразява потиснатите си чувства и конфликти, с други думи – разтоварва или сублимира, психичната си енергия.

Като изразява потиснатите си влечения, художникът ги приближава до съзнателния си живот и заедно с това се освобождава от тях. В известен смисъл художественото творчество е „самолечение“, счита Атанас Илиев. Но изкуството може да изразява не само влечения, които са по-ниски, но и по-високи – също безсъзнателни. Това са двата полюса, между които протича съзнателният живот на личността. Любомир Русев и Ат. Илиев обогатяват българската психология, естетика, философия и литературознание именно чрез използването на дълбинния подход. Психоанализата на личността на Христо Ботев, направена от Л. Русев, е била неприемлива за мнозина и затова е била критикувана.

Как се вписва психоаналитичното ни наследство в контекста на съвременните изследвания? След 1944 г. психоанализата, както и други философски направления, различни от материалистическото, са забранени у нас и са обявени за „буржоазни“ и „ненаучни“. Едва след 1989 г. интересът към психоанализата се възобновява. Съвременните психоаналитици не се осмеляват да анализират българската литературната класика, респективно поети и писатели, така че психоаналитичните произведения на Л. Русев си остават единствени. Друг е въпросът, че психоаналитичното наследство не се познава дори от специалистите. Сред малкото съвременни психоаналитици, които се обръщат към дълбините и символиката на езика, художественото творчество и семиотиката, е световно известната българо-френска психоаналитичка Юлия Кръстева. Нейните приноси са в областта на литературата, психоанализата, философията и др.

В заключение

Психоанализата е едно от главните направления в българската психология до 40-те г. на XX в. Иван Кинкел, Буко Исаев, Младен Николов, Любомир Русев популяризират фройдизма, но в същото време пишат оригинални студии и статии с приноси към психоанализата. Едно от доказателствата за това е, че Иван Кинкел получава признание от самия Зигмунд Фройд.

Любомир Русев и Атанас Илиев прилагат творчески психоаналитичното учение като методология към литературното и художествено творчество. Психоаналитичният подход е позволил на нашите фройдисти да достигнат до дълбините на сюжети, персонажи и образи, да анализират естетически категории. Произведенията на Любомир Русев и Атанас Илиев имат безспорни приноси и към българското литературознание, и към психоаналитичното движение. Техните идеи не са загубили своята актуалност и трябва да се познават от новите поколения психолози, психоаналитици и литератори.

БИБЛИОГРАФИЯ:

- Атанасов, Н. (2017)** Предговор. – В: З. Фройд. Изкуство и литература. София: Колибри (*Atanasov, N. Predgovor. – V: Z. Froyd. Izkustvo i literatura. Sofia: Kolibri*).
- Димитров, Хр. (1965)** Психоанализата и нейните разновидности. София: Медицина и физкултура. (*Dimitrov Hr. Psihoanalizata i neynite raznovidnosti. Sofia: Meditsina i fizkultura*).
- Илиев, Ат. (1926)** Проблемите на изкуството (от естетичните изследвания към психоаналитичната теория). София: Акация. (*Iliev, At. Problemite na izkustvoto (ot estetichnite izsledvaniya kam psihoanalitichnata teoriya), knigoizdatelstvo Akatsia, Sofia*)
- Илиев, Ат. (1926)** Психоанализа, пансексуализъм и изкуство. София: Акация (*Iliev, At. Psihoanaliza, panseksualizam i izkustvo, Akatsia, Sofia*.)
- Илиев, Ат. (1926)** Психоанализата и проблемите на съвременната естетика; критика на психоанализата и психоаналитичната естетика. София: Акация. (*Iliev, At. Psihoanalizata i problemite na savremennata estetika; kritika na psihoanalizata i psihoanalitichnata estetika. Sofia: Akatsia*)
- Илиев, Ат. (1926)** Психология и психоанализ на художественото творчество. // *Училищен преглед*, кн. 9, 10. (*Iliev, At. Psihologiya i psihoanaliz na hudozhestvenoto tvorcestvo. // Uchilishten pregled, kn. 9, 10*)

- Илиев, Ат. (1928)** Естетика и грозота. Отвратителното и ужасното в изкуството и живота. София: Акация (*Iliev, At. Estetika i grozota. Otvratitelното i uzhasното v izkustvoto i zhivota. Sofia: Akatsia*)
- Илиев, Ат. (1933)** Антей и Жана Д'арк като жизнени символи. София: Златорог (*Iliev, At. Antey i Zhana D'ark kato zhizneni simvoli. Sofia: Zlatorog*)
- Илиев, Ат. (1935)** Пол и литература. // *Златорог*, кн. 8. (*Iliev, At. Pol i literatura. // Zlatorog, kn. 8*)
- Илиев, Ат. (1936)** Разноликата душа на Дон Жуан. София: Златорог. (*Iliev, At. Raznolikata dusha na Don Zhuan. Sofia: Zlatorog*)
- Илиев, Ат. (1940)** Автор и творба. // *Златорог*, кн. 9. (*Iliev, At. Avtor i tvorba. // Zlatorog, kn. 9.*)
- Русев, Л. (1933)** Психоанализа на Ботевото творчество. // *Философски преглед*, кн. 3. (*Rusev, L. Psihoanaliza na Botevoto tvorchestvo. // Filosofski pregled, kn. 3.*)
- Русев, Л. (1934a)** Художествената литература и психоанализата. София. (*Rusev, L. Hudozhestvenata literatura i psihoanalizata. Sofia.*)
- Русев, Л. (1934b)** Аутизъм в лириката на Яворов. // *Философски преглед*, кн. 5. (*Rusev, L. Autizam v lirikata na Yavorov. Sofia: Filosofski pregled, kn. 5.*)
- Русев, Л. (1939)** Поезията на Яворов в психологична светлина. София. (*Rusev, L. Poeziyata na Yavorov v psihologichna svetlina. Sofia.*)
- Стоев С., (1969)** Фройдизмът и преодоляването му в България. София: БАН (*Stoiev S. Froydizmat i preodolyavaneto mu v Balgaria. Sofia: BAN*)
- Стоев, С. (1972)** Човек, неофройдизъм, марксизъм. София: Партиздат. (*Stoiev, S. Chovek, neofroydizam, marksizam. Sofia: Partizdat.*)